

När har man rätt att

| av Mårten Schultz

När har man rätt att bryta lagen? Frågan har utan framgång tröskats av otaliga tänkare genom århundraden, men fortfarande står samhället lika handfallet varje gång människor blir så moraliskt upprörda över en lagstiftning som de uppfattar som omoralisk att de bryter mot lagen.

KONJUNKTUREN FÖR DE moraliskt övertygade aktivisterna synes vara på uppåtgående, som vi såg i samband med Göteborgskravallerna. Kraften bakom övertygelsen att moralen ibland övertrumfar juridiken illustreras än tydligare genom medias förstående inställning till händelserna. Varje incident som i Göteborg är en pregnant illustration av frågan: När har någon rätt att bortse från rätten om han är moraliskt övertygad att den är fel?

Det är inte en slump att jag ställt frågan när man har rätt att bryta lagen, snarare än om man har rätt att bryta lagen. Att man har rätt att bryta lagen är i vissa fall uppenbart. I bland kan det till och med vara lagligt. I alla fall om man definierar "lagen" på det klassiskt skandinaviska sättet; rättsliga normer, som med vissa juridiska hanteringsprinciper härleds ur rättskällor som lagstiftning och domstolspraxis. Enligt den förhärskande uppfattningen är den självklara hierarkin i rättsordningen att författningar har tyngst dignitet bland rättskällorna. (Ofta är det väl just författningar som gemene man tänker på när man diskuterar "lagen".) Men ibland får man bryta mot författningar. I vanliga fall blir jag straffad och måste betala skadestånd om jag bryter mig in i min grannes hus, men om huset börjar brinna kan jag ha rätt att bryta mig in för att rädda grannens älskade hund. Här får straff- och skadeståndsrättsliga regler stå tillbaka för andra principer som väger tyngre, de så kallade nödreglerna som delvis följer av allmänna principer snarare än författning.

Sådana fall av "lagbrott" orsakar ingen debatt. Det här anses snarare som okomplicerade exempel på rättsreglernas inbördes företräden och dessa aspekter av det juridiska regelsystemet behandlas dagligen av jurister utan att orsaka kontroverser. Legitimiteten och metoden bakom rättskälletäran kan måhända intressera rättsfilosoferna, men brukar inte engagera i samhällsdebatten. Men denna inställning bygger delvis på en förlegad felsyn. De principiella frågorna förknippade med dessa fall är av betydligt större betydelse än som en inomjuridisk metodfråga.

(Rättsteori är allmänt sett en alldeles för viktig aktivitet för att lämnas åt jurister.) Tvärtom har de direkt betydelse för hur vi ska se på dagens mer uppmärksammade fall av lagbrott på grund av moralisk övertygelse.

CIVIL OLYDNAD

Men innan vi ser på dessa fall måste vi fråga oss: Har man då rätt att bryta lagen även när det är "olagligt" och i sådana fall när? Och vad innebär det att ha en sådan "rätt"? Mest inflammerad blir frågeställningen när man kommer in på ämnet civil olydnad. Som "civil olydnad" betecknas en mängd disparata aktiviteter som har det gemensamt att de utförs i strid med juridiska normer men i linje med moraliska normer, normer som utövar anser har större dignitet än lagens. I fallet Göteborg ansåg folkopinionen att aktivisternas vikingaplundringar var helt oacceptabla vilket präglade inställningen till demonstrationerna i sin helhet. Men många gånger anser vi att det är fullt rimligt eller kanske föredömligt att bryta mot rättsregler. Ett numer klassiskt exempel är att vi anser att domare som i nazismens Tyskland vägrade att applicera antijudisk lagstiftning agerade inte bara korrekt, utan berömvärt. De domare som fullt ut deltog i regimens förtryck anser vi däremot ha agerat klandervärt fegt, ehuru förstäligt, eller kanske till och med direkt felaktigt.

Men, invänder vissa här, skillnaden mot dagens samhälle är att Tyskland under denna tid var en diktatur medan dagens Sverige inte är det, även om vissa vänstergrupper påstår motsatsen. Under diktaturer har man kanske rätt att bryta mot lagen eftersom rättsreglerna saknar legitimitet när de inte emanerar från en demokratiskt utsedd lagstiftare, men i en demokrati som dagens Sverige har inte någon sådan rätt. En sådan inställning kan motiveras på många sätt, men alla är ohållbara. Ett enkelt motargument är att det kan diskuteras om inte det tyska folket faktiskt hade röstat fram Hitler-regimen i enlighet med något så när demokratiska former. Men en viktigare invändning är att det felaktiga i de tyska judelagarna inte låg i hur de beslutats, utan i

bryta mot lagen?

Upp till kamp mot EU-förtrycket!

– Destillat av
diverse flygblad
inför EU-mötet
i Göteborg.

Den kapitalistiska nyliberala världsordningen förtrycker människor och är odemokratisk, osolidarisk och orättvis. Den är odemokratisk eftersom den kränker mänskliga rättigheter som rätt till lika lön för arbetslösa, den är osolidarisk eftersom den sätter de rikas rätt att få behålla sin förmögenhet framför den fattiges rätt att få äta, och den är orättvis eftersom den inte ger lika möjligheter åt alla utan bara de rika. Den kapitalistiska diktaturens centrum är Bryssel, dess förtryckarapparat är polisen som styrs av EU-pamparna. Det är varje demokratisk, solidarisk och rättvisetörstande medborgares moraliska skyldighet att göra motstånd mot förtrycket. Om så behövs måste man använda våld mot förtryckets institutioner, såsom EU-kommissionen, McDonalds eller privat ägd egendom. Därför ska du sluta upp i Göteborg i juni 2001 för att demonstrera mot det kapitalistiska förtrycket. Bered dig på kamp!

FOTO: Jonas Ångström

dess omoraliska innehåll. Oavsett om en sådan lagstiftning tillkommit i enlighet med demokratiska beslutsprocesser, så är den moraliskt illegitim i sig själv.

Även i en demokrati kan lagar vara omoraliska, men förhoppningsvis mer sällan än i diktaturer. Innebär inte detta att man har rätt att bryta mot dem? Om man svarar jakande måste man också fråga sig vad det i praktiken innebär, här och nu. Kan man bryta mot ett demonstrationsförbud för att bemöta EU-kommissionens politik om man uppfattar den som moraliskt oacceptabel? Har man rätt att använda nödvärn mot dem som hindrar utövandet av yttrandefriheten? Har demonstranter kanske till och med rätt att krossa symbolerna och uttrycken för EU-kapitalismens förtryck genom att förstöra privat egendom och med våld bekämpa dem som försöker hindra dem?

NONSENSE ON STILTS

Men varifrån skulle sådana rättigheter komma? På ett grundläggande plan är frågan om en person över huvud taget kan ha rättigheter andra än dem som rättsordningen skyddar? Bentham avfärdade bekant moraliska rättigheter som "nonsense on stilts". Och den mest inflytelserika skolbildningen i modern svensk rätt, Uppsalaskolan, kallade rättighetstanken för metafysik och försökte utrota den. Svensk rättstradition har därefter varit skeptiskt inställd till rättighetstanken.

I grund och botten handlar rättighetsidén om att individer har rätt att kräva att vissa av deras intressen ska skyddas, även om majoriteten vill köra över dem. Rättigheter är ett trumfkort som slår högre än motstående kollektiva intressen. I en nation med sådana socialstatsambitioner som Sverige har denna tanke varit mer kontroversiell än i andra – ett accepterande av rättighetsteoretiska tankar innebär per automatik en broms för ambitionen om välfärdsstaten.

Idag är de teoretiska invändningarna mot rättigheter

i hög grad överspelade. På det internationella planet har en mängd konventioner antagits till skydd för mänskliga rättigheter. En av dessa har en alldeles speciell betydelse, europakonventionen om de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna. Genom att konventionen idag är implementerad är konventionens regelverk svensk lag, i alla fall i formell mening. Ännu har konventionens rättighetsskydd inte fått något mer markant genomslag i svenska underrätter, men i de högsta instanserna är konventionen en självklar juridisk storhet vid sidan om det svenska och de EG-rättsliga regelverken. Men de flesta mål kommer aldrig till Högsta domstolen, vilket innebär att det sannolikt finns en hel del individer som inte får en fullgod prövning av om deras rättigheter blivit tillgodosedda. Dessutom är det mest rättshaveristerna som verkar inse att Europakonventionen kan åberopas även i svenska tings- och länsrätter och inte bara i Strasbourg. Det lagstiftade rättighetsskyddet har alltså inte fått full effekt än, men rättigheternas genomslag blir större för varje dag och även en främmande rättslig fågel som Europakonventionen kommer en dag att vara ett självklart inslag i den svenska rättsordningen.

NORMKONFLIKTER

Härmed hamnar vi i en ny situation: Det kan ibland vara lagligt att bryta lagen om du har stöd i en övertrumfande rättighet. En svensk myndighet har kanske förbjudit dig att demonstrera mot EU, men om myndighetsbeslutet kränker dina rättigheter enligt konventionen har du trots allt rätt att demonstrera. Normkonflikter mellan "vanliga" svenska rättsregler och konventionstolkning av våra rättigheter kommer att bli vanligare när svenskar mer och mer inser konventionens betydelse.

En viktig förutsättning för att få genomslag för rättighetsskyddet är att konventionen tolkas "rättighetsvänligt" även i svenska domstolar. De inhemska domstolarna ska ta hänsyn till den praxis som utvecklats i Europadom-

stolens praxis, men det ena fallet är aldrig det andra likt och det finns alltid utrymme för tolkning. Det är väl inte en helt vågad gissning att många svenska domare känner sig tryggare i att följa traditionella svenska rättskällor än det mer fluffiga rättighetsregelverket, vilket kan innebära att rättighetsskyddet inte får den betydelse i rättstillämpningen som det borde få. Dessutom finns det i konventionen långtgående möjligheter för staten att inskränka de flesta rättigheter med åberopande av samhälleliga intressen, vilket var en förutsättning för att konventionen över huvud taget skulle kunna bli en legal realitet.

Två hinder mot ett starkt skydd för mänskliga rättigheter är alltså domarkårens relativa okunnighet om Europakonventionens innebörd, samt att statens möjligheter att tumma på rättighetsskyddet kan synas alltför vittgående.

Men i dag är trots allt en del av rättspositivisternas kritik mot rättigheterna obsolet, eftersom även rättigheterna idag är positiv rätt. Att betrakta de härvid uppstående normkonflikterna som en intern juridisk metodfråga är att missa en viktig möjlighet att konkret få gehör för rättighetsteorin i praktisk svensk rätt.

När en svensk rättsregel som beslutats av riksdagen till synes är i strid med en viss artikel i Europakonventionen är bedömningen mycket viktigare än bara en fråga om juridisk metod eller rättskällelära. Det handlar om hur vi genom en dynamisk tillämpning av konventionens artiklar kan främja rättigheternas utveckling. Och denna utveckling ska vi för guds skull inte enbart lämna till jurister som inte kan skilja Europakonventionen från FN-stadgan eller en rättighet från ett par stytor. Utvecklingen måste synas och beaktas av alla demokratins instanser.

MAJORITETEN KAN HA FEL

Men man ska inte tro att Europakonventionen innebär att alla moraliska rättigheter alltid är skyddade av rättsordningen, ens med en vid tolkning. Åtminstone inte om man anser att det är meningsfullt att tala om moraliska rättigheter utan stöd i domstolarnas tolkning av positiv lag. Vilka moraliska rättigheter individer har är ett intressant ämne men dessbättre inte ett ämne för denna artikel, frågan är här om det ens är rimligt att prata om moraliska rättigheter utan stöd i rättskällorna. De flesta anser i dag att man kan ha moraliska rättigheter som inte skyddas av rättsordningen och det var också ett syfte bakom Europakonventionen, att kodifiera ett skydd för dessa moraliska rättigheter. Man ska inte av rättspositivisternas retorik förledas att tro att moraliska och positiva rättigheter är skilda begrepp, tvärtom så syftar de

till samma sak: att skydda minoriteten mot vissa övergrepp från majoriteten. Men varför är det så viktigt? Vi lever ju som alla vet i den bästa av politiska världar, demokratin, och enligt den demokratiska principen har majoriteten rätt att bestämma över minoriteten. Men den springande punkten är att majoriteten kan ha fel.

Om majoriteten etniska svenskar, vad nu än det är, får för sig att utrota en stor minoritet i Norrland och genomdriva lagstöd för en sådan aktion agerar de felaktigt. Minoriteten har rätt att inte bli torterad eller mördad och inte bara det, den har också – precis som vi alla – rätt att få bilda familj, slippa tvångsarbete, ingå i föreningar, yttra sig offentligt, tillbe Gud, demonstrera, trycka upp böcker, äga bilar och behandlas likvärdigt inför domstolarna. Om dessa rättigheter inskränks genom lagstiftning har minoriteten rätt att bryta mot lagen. I en svensk kontext är frågan om etnisk utrotning tack och lov inte lika brännande relevant som andra rättigheter, som yttrandefrihetens gränser eller mötesfrihetens innebörd. Har svenskar rätt att bryta lagen när de uppfattar att deras eller andras rättigheter är kränkta? Har vi till exempel rätt att trotsa ett demonstrationsförbud för att protestera mot EU?

Men vad innebär det att ha en sådan "rätt att bryta lagen"? Innebär det att man har rätt att straffritt bryta mot lagen eller innebär den att man moraliskt inte gör något fel genom att bryta lagen men att man måste vara beredd på att bli bestraf-

"Individer har rätt att kräva att vissa av deras intressen ska skyddas, även om majoriteten vill köra över dem."

fad för handlingarna? Dessa frågor ställer rättsfilosofen Ronald Dworkin i en klassisk essä, "Taking Rights Seriously" (som återfinns i boken med samma namn). Om samhället tar rättigheter på allvar så måste rätten att bryta mot lagen tolkas på det mer långtgående sättet, anser Dworkin.

Har jag rätt att yttra mig fritt så får jag göra det oavsett vad lagen säger och det är i sådana fall fel av samhället att försöka hindra mig. Men när har jag en sådan långtgående rätt? Det är ett misstag att tro att jag har en sådan fundamental rättighet i varje situation där jag befinner mig i en situation som skyddas och som kanske är skyddsvärd. Jag har kanske vant mig vid lugn och ro i min vinterstuga i fjällen, och mitt lugn kanske störs av att kommunen har lagt en snowboardbacke utanför min tomt, men min rätt till lugn och ro innebär inte att jag i strid med lagen kan spränga ett hål i backen eller skjuta på åkare. Å andra sidan om samhället försöker hindra utgivningen av min anarkistiska tidning, där jag varje vecka hänar polismyndigheten i Göteborg, under hänvisning till att tidningen undergräver medborgarnas

förtroende för polisen, så har jag en rätt att i strid med ett utgivningsförbud fortsätta min utgivning. Samhället gör fel om det försöker hindra mig. Om en moralisk rättighet i denna kvalificerade bemärkelse är för handen har jag också rätt att utöva den oavsett vad lagstiftningen säger. Att det sedan kan vara diskutabelt vilka dessa kvalificerade rättigheter är, eller hur man ska hantera de situationer då min rättighet hamnar i konflikt med någon annans, är en annan sak.

YTTRANDEFRIHETEN MED GATSTEN

Vad innebär det då att samhället ska ta dessa rättigheter på allvar, för att anknyta till Dworkins klatschiga uttryck? Innebär det att vi alltid måste uthärda att alla kan nyttja sina rättigheter utan några som helst inskränkningar? Innebär det att vi inte kan straffa en person som säger åt en hantlangare att döda en tredje person, eftersom ett sådant straff skulle innebära en sanktion av hennes rätt att få yttra sig? Innebär det att vi inte kan straffa en person som på pin kiv skriker att elden är lös i en fullsatt Globen? Innebär det att vi måste acceptera att människor använder sig av gatsten för att framföra sitt budskap?

Enligt Dworkin kan vi lugnt besvara frågorna nekad och ändå ta rättigheter på allvar. Inskränkningar måste kunna göras, men enbart under vissa förutsättningar. Som sådan förutsättning är det inte tillräckligt att en inskränkning leder till att den sammanlagda nyttan, välfärden eller lyckan i samhället antas öka. Tvärtom är det ju just inskränkningar med sådana syften som rättigheter förväntas skydda oss från. Däremot kan rättigheter begränsas när det behövs för att skydda andra rättigheter; när den oinskränkta rättigheten leder till inskränkningar i andras individuella rättigheter är avvägningar nödvändiga. Det är viktigt att presumptionen ligger emot en inskränkning snarare än för.

När mina yttranden kan medföra att andra människor dör kan samhället inskränka min yttrandefrihet, men det ska då finnas ett adekvat orsakssamband mellan mina yttranden och den befarade effekten. Begränsningarna måste göras med varsamhet och försiktighet och vad viktigare är, när införda begränsningar överträds måste vi behandla överträdelserna med varsamhet och försiktighet. Det är fullt möjligt att vår tids rättshaverister är morgondagens hjältar – vi ska akta oss för att upprepa den historiska moralismens arrogans. Vad vi idag uppfattar som en rimlig begränsning av yttrandefriheten kan i morgon anses som ett oförlåtligt ingrepp. Det här är egentligen rättssamhällets stora utmaning. Människor som agerar i enlighet med sin moraliska övertygelse och utöver det skydd som rättsordningen ger deras rättigheter är rättsstatens och rättighetsidéns viktigaste provstenar.

Yttrandefriheten utsätts inte för några provningar genom att Dagens Nyheter i artiga ordalag kritiserar vår budgeten, däremot provas den när revolutionära socialister skriker på Vasaplatsen. Föreningsfriheten provas inte av de demokratiska partiernas sjunkande medlemsantal utan av organisationer som uppmuntrar till kriminella aktiviteter, som MC-gäng, kommunistiska rörelser eller aktiva nazister. Och demonstrationsfriheten utsätts inte för några svårare provningar av att LO marscherar den första maj. Men den provas i all sin demokratiska elasticitet när den missbrukas för att samla huvförsedda ungdomar från hela världen i Göteborg för att bruka våld.

ÅTERHÅLLSAMHET MOT LAGTROTS

Så när har jag då en rätt att bryta mot lagen i Sverige? Dessvärre går det bara att svara på frågan med en cirkularitet: Jag har en sådan rätt när jag har en rätt. Men det är inte fråga om ett tomt, meningslöst cirkelresonemang eftersom det ger en signal för rättsordningen att ta rättigheter på allvar. Dessutom har svaret givits ett mer konkret meningsinnehåll i dagens rättsordning genom att vissa rättigheter nu är positivt nedlagda i svensk rätt, även om vi inte kan förutsätta att denna rättighetskatalog är uttömmande för all tid och evighet. Europakonventionen är en början som idag kan användas som en utgångspunkt för rättigheternas räckvidd men även för att för framtiden utveckla ett genomgripande rättighetstänkande skyddat av rättsordningen. En sådan utveckling förutsätter en dynamisk och progressiv tolkning av rättighetsskyddet – konventionen är

”Även i en demokrati kan
lagar vara omoraliska.”

bara en försiktig inledning till ett rättighetsskydd som varit satt på undantag alldeles för länge.

Moralisk övertygelse om att det är rätt att agera i strid med lagen innebär inte att rättssamhällets bråkmakare alltid undgår eller borde undgå straff när de trotsar rättsreglerna. När överträdelserna innebär att andra människors liv och hälsa riskeras under ett regn av gatsten är gränsen klart passerad. Men om vi är konsekventa i uppfattningen om moraliska rättigheter måste vi vara försiktiga i att fördöma andras tolkningar när vi själva tillhör majoriteten. Det gäller särskilt när de rättens väktare som majoriteten utsett anser att de positivt nedlagda rättigheternas skydd överträts, men när andra anser att de moraliska rättigheterna går längre än så. I dessa fall av lagtrots bör samhället visa återhållsamhet men inte passivitet.

Även när det svider som allra mest.

Mårten Schultz (marten.schultz@juridicum.su.se) är doktorand i skadeståndsrätt.